Voorbij wortels en nationaal karakter

Inge Boer

Recensie van: Emily Apter (1999) *Continental drift. From national characters to virtual subjects*. Chicago, The University of Chicago Press, 302 pp.

De Franse conservatieve ideoloog Maurice Barrès publiceert in 1897 een roman, *Les déracinés* (*De ontwortelden*), waarin hij de botanische metafoor van de ontworteling gebruikt om de Franse nationale identiteit te 'hergronden' in haar landelijke tradities. Een boom die ontworteld is geraakt, zo redeneerde Barrès, ziet zich in zijn groei en ontwikkeling belemmerd. De metafoor van de wortel en ontworteling koos Barrès niet alleen om het Franse zelfvertrouwen te schragen, maar ook om te identificeren wie wel en wie niet tot de Franse natie behoorden. Want wie 'ontworteld' was - dat wil zeggen tot één van de vele migrantengemeenschappen in Parijs behoorde of joods was - kon dus niet bijdragen aan de kracht van de Franse natie.

De reactie op de xenofobe ideeën van Barrès kwam al snel. In december 1897 betoogde André Gide, zelf in Algerije geboren, dat ontworteling juist een voorwaarde is om sterker te worden: 'Om een gevoel van eenheid in een land te vormen en te verstevigen moeten de verschillende elementen waaruit het land bestaat, mengen, kruisen en samensmelten' (geciteerd in Apter, 34). Voor Gide was juist hybriditeit voorwaarde voor een krachtige nationale identiteit. Zonder hybriditeit zouden Bretons Bretons blijven en Basken Basken, maar Frans zouden ze nooit worden.

Het debat over nationale identiteit en de verschillende daarin gebruikte metaforen blijft niet beperkt tot het einde van de negentiende eeuw, maar duurt voort tot op heden. De metafoor van de wortel wordt door Jean-Marie Le Pen aangegrepen om Jeanne d'Arc voor de politieke doeleinden van het Front National in te zetten, zoals Apter aantoont (in hoofdstuk 2). Gilles Deleuze en Félix Guattari introduceren een radicalere variant van de door Gide bepleite hybriditeit met de metafoor van de rizoom. De rizoom is een wortelstok en verschilt dus van de wortels van een boom, omdat het een netwerk van vertakkingen zonder begin of einde is. De rizoom verbindt een willekeurig punt aan een ander en is altijd 'in-wording'. In een begrip van nationale identiteit waarin de rizoom als uitgangspunt wordt genomen, zijn de banden met de natie natuurlijk anders gedefinieerd. De rizoom dient als model voor burgerschap in de diaspora of kan complexe structuren van meertaligheid (creoliteit is een goed voorbeeld) representeren.

Binnen deze parameters van nationale identiteit - met zijn botanische metaforen die tot volstrekt andere opvattingen over

natie, burgerschap en identiteit leiden - beweegt zich Emily Apters nieuwste boek, getiteld *Continental drift*. Zij constateert dat een onderzoeksterrein als postkoloniale studies in Frankrijk feitelijk afwezig is. Maar hoe zou het terrein van onderzoek naar Franse postkoloniale studies er uitzien of uit moeten zien? Apters doel is een indicatie te geven van een dergelijk project.

In recente studies over nationaal bewustzijn, nationalisme of nationale identiteit ontbreekt volgens Apter de categorie van *national character*, een term die ik met de ouderwetse aanduiding 'nationaal karakter' wil vertalen. Nu lijkt de term 'nationaal karakter' misschien achterhaald of anachronistisch, maar Apter introduceert de term bewust. Zij wijst erop dat nationaal karakter een term was die onbekommerd gehanteerd werd in de achttiende eeuw en erna. Zij is zich ervan bewust dat het gebruik van nationaal karakter als vanzelfsprekende en essentialistische term *not done* is in contemporaine theorievorming. Maar Apter beargumenteert dat dit gebruik van het begrip nationaal karakter een vertrekpunt biedt vanwaaruit het hedendaagse fenomeen van het virtuele, postnationale burgerschap kan worden gewogen.

Het Franse discours over nationaal karakter is in de achttiende en negentiende eeuw sterk beïnvloed door de uniformering van de Franse taal tijdens en na de Franse Revolutie en door de bevestiging van Frankrijk als leider in de *mission civilisatrice* middels nieuwe theorieën over raciale superioriteit. Maar het subject dat zich eerst nationaal identificeerde, raakt in de twintigste eeuw steeds losser gebonden aan een nationale identiteit. Globalisering, virtueel burgerschap en lange-afstandnationalisme lijken nationaal karakter van de kaart te vegen.

Toch wil Apter nationaal karakter als term blijven hanteren. Ze stelt zich de vraag hoe nationaal karakter er uitziet in een multiculturele natie. Eén van de redenen waarom Apter het begrip nationaal karakter wil handhaven is de analogie die het vertoont met het stereotype. Zij beargumenteert deze analogie via Judith Butlers begrip van *performativiteit*. In dit begrip is de vorming van seksuele identiteit verbonden aan de herhaalbaarheid van culturele normen en waarden en blijft het stereotype, al is het maar als residu, aanwezig (zie hoofdstuk 7). Nationaal karakter gedraagt zich op eenzelfde manier in nationalisme en in de bevestigende herhaling van nationale identiteit. Dus enerzijds handhaaft nationaal karakter zich als residu in een multiculturele natie, maar anderzijds komt er iets wat Apter 'affect' noemt voor in de plaats. Affecten zijn gebaren die invloed hebben (ze zijn ontroerend of identificerend), en zij zijn tegelijkertijd gemaakt (in de betekenis van aanstellerig, nep, of mimetisch). Een voorbeeld van affect is volgens Apter de omarming van 'anderen' zonder onderscheid; alteriteit wordt een soort gedomesticeerd exotisme zoals Benetton reclames laten zien. Affecten verstaan zich dus goed met virtuele subjecten die naar de mening van Apter weinig echte belangen hebben in nationale, etnische of gender-affiliaties.

In een aantal hoofdstukken weet Apter haar analyses op zodanige wijze te koppelen aan theorievorming dat ze zowel het historische materiaal verhelderen als hedendaagse discussies over globalisering, migratie en interculturele contacten. Een mooi voorbeeld is het derde hoofdstuk getiteld *Out of character. Camus' French Algerian subjects*. Albert Camus (1913-1960), zoon van

Franse kolonisten (*pieds noirs*) in Algerije, was een paradoxale figuur. Hij predikte broederschap tussen Fransen en Algerijnen, maar verdedigde tegelijkertijd de Franse vuile oorlog tegen het onafhankelijkheidsstreven van Algerije. Zijn voor- en tegenstanders vallen in twee kampen uiteen. Enerzijds is Camus de voorvechter van vrijheid en rechten van de mens, een literaire held die in 1957 de Nobelprijs voor literatuur krijgt. Hij wordt als zodanig geïncorporeerd in de Algerijnse literaire traditie en dient als voorbeeld voor vele Algerijnse intellectuelen die heden ten dage in ballingschap leven vanwege bedreigingen aan hun adres door islamitische groeperingen. Anderzijds wordt Camus als verrader van de Algerijnse onafhankelijkheid gezien, die bovendien in zijn literaire werk Arabische personages volstrekt negeert, monddood maakt, of als onbetrouwbare sujetten in het Algerijnse landschap plaatst.

Apter concentreert zich op het ontrafelen van Camus' notie van Frans Algerije als volmaakte oxymoron, dat wil zeggen als een innerlijk tegenstrijdig beeld. Want Camus maakt van Frans Algerije in Apters woorden een 'kosmopolitische hallucinatie van hybriditeit, verzonnen met de dekolonisatie ten volle in zicht' (65). In een land als Algerije waar de verhoudingen tussen gekoloniseerden en kolonisatoren zo problematisch lagen, was volgens Apter geen sprake van hybriditeit. Zij beargumenteert, terecht, dat de term 'binationaliteit' toepasselijker is. Nog steeds is Frans de tweede taal in Algerije, met name in het onderwijs, de media en literatuur, en de Algerijnse politiek van arabisering na de onafhankelijkheid heeft de status van het Frans niet kunnen aantasten. Zulke gevallen van cultureel binationalisme, zo beweert Apter, slaan de bodem weg onder utopisch geörienteerde terminologie als transnationalisme en hybriditeit, waar de wetenschappelijke wereld zich begin jaren negentig met zoveel gretigheid op heeft geworpen.

Camus' oplossing om als *pied noir* recht op het land van kolonisatie te laten gelden én een postkoloniale samenleving te verbeelden waarin de Algerijnse bevolking op democratische wijze samengaat met de Franse *colons*, is het beeld van de panmediterrane mens. Deze mens, kosmopolitisch met territoriale loyaliteiten, verenigt zich echter in de Romaanse talen en culturen rond de Middellandse Zee. Niet zonder ironie wijst Apter op het feit dat Camus 'vergeet' dat hij een *panméditerranée* creëert waarin geen plaats is voor een Arabischsprekende islamitische bevolking, en dus wel een erg beperkte opvatting van hybriditeit hanteert.

Een tweede voorbeeld van een geslaagd hoofdstuk is het elfde, getiteld *Impotent epic. The crisis of literary tourism in the age of mechanical reproduction*. In het midden van de negentiende eeuw klaagde Flaubert al over de reizigers en toeristen die hem waren voorgegaan in een beklimming van de piramiden en daarin hun namen hadden achtergelaten. Dit gevoel te laat te zijn voor de ongeschonden blik op de ander, van *belatedness*, versterkt zich naarmate het reizen voor bredere lagen van de bevolking onder handbereik komt. Door de ontwikkeling van middelen tot visuele reproductie - foto, stereoscopie, film - dreigt het reisverhaal van zijn *raison-d'être* beroofd te worden, zo beweert Apter. In dit hoofdstuk introduceert Apter de gebroeders Tharaud die in de jaren twintig van de twintigste eeuw een serie bestsellers schreven over de verschillende Marokkaanse koningssteden die zij

bezochten. Eén van de meest opmerkelijke aspecten van hun reisverhalen is dat zij per vliegtuig over het te beschrijven landschap en steden scheren en deze visuele impressies van het panorama in woorden probeerden te vangen. De lichte duizeling die de Tharauds bevangt bij het opstijgen wordt vertaald in wat Mary Louise Pratt de *monarch-of-all-I-survey scene* noemt. Zij zijn meester over het landschap, zij hebben de ultieme controle.

Het zijn deze pogingen van de broers om het genre van het reisverhaal te moderniseren en aan te passen aan de eisen van het tijdperk van mechanische reproductie, die voor Apter tot impotentie van het genre leiden. Zij ziet in de toenemende visualisering van de ander in reisverhalen een aanzet om het geschrevene te vervangen door beelden. De Tharauds zijn voor haar een voorbeeld van de erkenning dat schrijven de concurrentie met bijvoorbeeld fotografie niet aankan.

Apter is wel erg pessimistisch gestemd over het reisverhaal en de afbrokkelende status van de taal ten opzichte van het beeld. Ik denk bovendien dat haar analyse van de schrijfstijl van de broers Tharaud ook in termen van vernieuwing van taal kan worden geïnterpreteerd. In mijn ogen verwerken de Tharauds de nieuwe visuele technieken tot een soort *écriture cinématographique*. Daarbij maken zij gebruik van technieken als close-up, *panning* (een panoramashot) en *tracking* (een rijdend shot), termen uit de filmwereld afkomstig, maar door hen in taal omgezet. Het visuele vervangt het geschrevene of verbeelde niet, zoals Apter beweert, maar creëert een uitdaging voor het genre van het reisverhaal om zich te transformeren.

Het reisverhaal heeft niet alleen te lijden onder de aanslag die visuele reproductiemiddelen erop doen, maar moet zich ook verstaan met veranderingen die zich voordoen in de te beschrijven oorden van verblijf. Apter constateert echter dat de Tharauds zich stilistisch aanpassen en in hun beschrijvingen van de Marokkaanse koningssteden de protectorate style gebruiken. Dat is een term van Paul Rabinow die Apter losjes invult als de combinatie van 'de Europese exotistische gewoonte om scènes en gesprekken van alledag van de ander te registreren en een soort snapshot van koloniale moderniteit' (p. 209-210); dus zowel een beschrijving van het koninklijk paleis in Marrakech als van nieuwe, Franse instituties zoals het postkantoor en het Café de France.

Deze hoofdstukken zijn me uit het hart gegrepen door het samengaan van theorie en *close readings*. Bij een aantal hoofdstukken echter zou het credo *less is more* moeten gelden; ze zijn nogal constaterend geschreven, weinig analyserend, met weinig doorkijkjes op het materiaal, ofschoon hetgeen Apter verzameld heeft indrukwekkend is. Vooral voor de periode van het negentiende-eeuwse fin de siècle biedt Apters boek een rijke bron. Zo zijn de hoofdstukken in de sectie *Metropolitan masquerades* over, onder meer, lesbische en feministische kringen in Parijs uitstekend gedocumenteerd.

In deze laatstgenoemde hoofdstukken spreekt Apter over het Franse feminisme dat zich oriëntalistische stereotypen toeëigent om nieuwe seksuele identiteiten te construeren. Cleopatra, Thaïs en Semiramis zijn enkele van de voorbeeldvrouwen die gebruikt worden. Ofschoon deze maskerades voordelen bieden - lesbiennes gebruiken de oriëntalistische stereotypen als manier van *outing* - kleven er mijns inziens

ook nadelen aan het 'citeren' van stereotypen. Apter analyseert weliswaar het creatieve gebruik dat vrouwen als Colette, Ida Rubinstein en Sarah Bernhardt maken van het oriëntalistische stereotype als bron van zelfverwezenlijking, maar ze problematiseert het stereotype zelf niet. Want wie kan de ander 'citeren' en wie wordt geciteerd en blijft geciteerd worden? Franse vrouwen kunnen zich een rol als 'oriëntalistische fallische vrouw' misschien veroorloven, maar is het omgekeerde ook waar? Speelt in andere vorm niet toch het aloude stereotype over sapfische liefde in de haremgemeenschap een rol? Blijft dit stereotype niet gewoon recht overeind?

Psychoanalyse is een constante in *Metropolitan masquerades*. In deze sectie richt Apter de focus op Freuds theorievorming over karaktertypen en verdwijnt nationaal karakter naar de achtergrond. Zij heeft Freuds karaktertypen nodig om te beargumenteren dat een nieuw gender-neutraal modern subject tot wasdom kwam rond het fin de siècle.

Apter maakt ook duidelijk dat er specifieke verbanden te leggen zijn tussen een Frans (post)koloniaal perspectief en psychoanalyse, ondanks de vaak geuite kritiek dat een westerse theorie als psychoanalyse zich niet zou lenen voor interpretatie van postkoloniale discoursen. In het vierde hoofdstuk over Frantz Fanon, Octave Mannoni, Jacques Lacan en Jean Paulhan zijn de onderlinge relaties aan freudiaans te duiden jaloezie, dromen over vadermoord en afhankelijkheid onderhevig. Maar tevens hebben zij allen zich, vaak reagerend op elkaar, uitgesproken over de gecompliceerde relatie tussen ras en psychoanalyse.

In de laatste sectie van *Continental drift*, getiteld *Virtual colonies*, benadert Apter kolonialisme en het visuele in samenhang, omdat zij ervan uitgaat dat het moderne subject door de bemiddeling van nieuwe visuele technologieën modern werd. Het psychoanalytische kader maakt plaats voor een deleuziaanse visie op gedeterritorialiseerde subjecten, maar ik vind dat de spaarzame referenties naar het werk van Deleuze en Guattari onvoldoende productief zijn gemaakt. Hoofdstukken over cyberpunk en afrofuturisme moeten duidelijk maken dat burgers uit een postnatiestaat nog wel 'tribale loyaliteiten en patriottische herinneringen' bewaren, maar geografisch op drift zijn. Deze hoofdstukken hebben de Franse context verlaten en richten zich op een virtuele wereld, maar waarom belanden we in een Afro-Amerikaanse muzikale sciencefiction wereld en niet in een optreden van Les Négresses Vertes, een razend populaire Franse popgroep, of in een raïconcert in de *banlieue* van Parijs of Marseille?

Mijn onbehagen en ambivalentie over *Continental drift* betreft vooral de discrepantie tussen wat Apter belooft en wat zij in concreto realiseert. Was het nodig om 'nationaal karakter' als term te introduceren in de discussie over nationale identiteit? Is de erosie van de term voldoende beargumenteerd of alleen in constaterende zin als gegeven opgevoerd? Heeft het zin om het stereotype aan een hernieuwde analyse te onderwerpen? Zijn psychoanalyse en Deleuzes werk voor deze vragen de geëigende ingangen? En als laatste vraag: slaagt Apter erin een visie te ontwikkelen op postkoloniale studies in Frankrijk? Allemaal vragen waarvoor het antwoord niet direct valt op te maken uit Apters boek. Er valt veel voor te zeggen om *nationaal karakter* als begrip te hanteren om het gedachtegoed van conser-

vatieven als Barrès en anderen te analyseren. Maar Apter hanteert het begrip niet systematisch. Want hoe vallen de referenties van Le Pen aan nationaal karakter te rijmen met het virtuele burgerschap uit de laatste hoofdstukken? Indien Apter deze twee begrippen als strijdige belangen in de arena van de postkoloniale studies in Frankrijk zou hebben voorgesteld, krijgen we een veel dynamischer, en gecompliceerder, beeld van de discussie. Nu is het virtuele afwezig in het gedeelte over nationaal karakter en andersom. De term 'nationaal karakter' erodeert niet, maar verdwijnt. Zo verdwijnt ook de discussie over hybriditeit als één van de lijnen uitgezet in de introductie van het boek, tenzij je als lezer goed ingevoerd bent in Deleuzes werk en zelf reconstructiearbeid verricht.

De analyse van het stereotype vind ik zeer relevant in het kader van een postkoloniale visie, want ten onrechte is het stereotype veronachtzaamd in recente literatuur. De relatie van stereotype met nationaal karakter geeft Apter wel aan, maar zou nog meer uitwerking moeten hebben om echt productief te zijn. In verband met de discussie over stereotypen vind ik de afwezigheid van analyses van het beeldmateriaal dat in een apart katern verzameld is een echte misser. De gebroeders Tharaud worden kritisch geanalyseerd in hun gebruik van visuele technieken en 'vliegtuigperspectief', maar wij mogen met onze postkoloniale blik doen wat we willen met materiaal dat nationaal karakter en stereotypen op beeldende wijze illustreert.

Concluderend ben ik ambivalent gestemd over Apters boek. Ik vind het postkoloniale project nog vaag in zijn contouren en vaak onvoldoende uitgewerkt in zijn consequenties. Maar tegelijkertijd bevat *Continental drift* overvloedig stof tot verdere discussie over nationaal karakter, het stereotype, en hoe het subject in het tijdperk van virtualiteit moet worden gedacht.